

5; Там само. – Спр.285. – Арк.29; 22. Вініковецький С.Я., Воловик В.П. Деякі аспекти культурного розвитку Подільської губернії 20-х років ХХ ст. // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 407-415; 23. Там само. – С.412.

Л.В. Чорнодід

ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНИЙ ВПЛИВ НА АКАДЕМІЧНУ ІНТЕЛІГЕНЦІЮ У 20-30-ТІ РР. ХХ СТ.

Обличчя української академічної науки 20-30-х років формувалося під впливом політики комуністичної партії та радянських державних органів, в умовах тоталітарного режиму та командно-адміністративної системи управління нею. Тому наука набула вигляду багатоступеневої бюрократичної піраміди і за своєю суттю була віддзеркаленням того суспільства, в умовах якого вона існувала.

Ставлення до наукових кадрів в цих умовах з боку держави не було однозначним. Тому ця проблема опинилася в центрі уваги дослідників. Партійна й державна політика щодо наукової інтелігенції в радянській історіографії розглядалася в позитивному аспекті, з позицій ленінської концепції.¹ В даних працях здійснена спроба узагальнення фактичного й документального матеріалу за багатьма параметрами: державна політика щодо буржуазної інтелігенції та її використання, місце висування в формуванні соціалістичної інтелігенції, підготовка наукових кадрів для науково-дослідних установ Академії наук. На той час дослідникам не вдалося об'єктивно показати дійсне ставлення влади до науковців, особливо щодо академічної інтелігенції. Закритою темою залишалася репресивна політика партії, не було дійсно реальної оцінки взаємостосунків, які склалися між Академією наук і владою. У 60-70-ті роки було видано ряд праць, які були присвячені становленню Академії наук України та її діяльності, але вони переважно мали інформаційно-енциклопедичний характер. Крім того, написані під тиском партійного апарату, вони не могли подати об'єктивної картини й оцінки процесам, які відбувалися на різних етапах становлення Академії наук України.² У зв'язку з новими умовами, які відкрилися перед історичною наукою в кінці 80-початку 90-х років, історичні розвідки поповнилися новими працями щодо вивчення становища наукової інтелігенції в умовах тоталітарного режиму. Це роботи В. Даниленко, Г. Касьянова, С. Кульчицького, В. Онопрієнко.³ Самостійного характеру деякі проблеми розвитку Академії наук України, становища її кадрів, висвітлення долі деяких науковців набули в працях Г. Доброва, В. Онопрієнко, Ю. Храмова, Л. Матвеевої та ін. Новим поглядом на історію Академії наук України стали видання 90-х початку 2000 років.⁴ Значний науковий інтерес являє собою праця Н.Д. Полонської-Василенко «Українська Академія наук. (Нарис історії)- Ч.1-2- К.,1993. В останні роки підвищився інтерес до історії Академії наук України, про що свідчать дисертаційні дослідження, метою яких стало вивчення становища української наукової інтелігенції в умовах тоталітарного режиму, зокрема наукових кадрів Академії наук України.⁵

Стан вивчення проблеми дозволяє стверджувати, що недостатньо дослідженими залишаються проблеми формування наукових кадрів Академії наук України в умовах радянської влади, заходи партії й уряду щодо посилення свого впливу на наукову установу через розширення партійного прошарку, діяльність партійних осередків в науково-дослідних установах академічної науки та їх вплив на політизацію Академії наук України. Не до кінця з'ясованою є доля багатьох дослідників, які постраждали від дій влади в 20-30-ті роки. Тому усі ці питання потребують подальшого, більш детального вивчення.

Політика більшовицької влади, яка була спрямована на одержавлення всіх сфер життя в 20-30-ті роки, розповсюджується й на науку. Офіційно впроваджуючи цю політику, партійні й державні органи намагалися перетворити Академію в підконтрольний і підлеглий собі науковий заклад. Лінія партії була чітко визначена в її документах. У постанові ЦК КП/б/У(1929 р.) зазначалося: «Взагалі завдання, що стоять перед партією в галузі наукової роботи, вимагають, щоб парткерівництво науковою роботою стало органічною складовою частиною у всій системі партійної роботи, щоб це керівництво організаційно оформилося знизу і доверху»⁶

Першим, значним кроком у вирішенні цих партійних завдань була реорганізація Академії в 1928 р. Реформа, яка була підготовлена партійними і державними органами, вказувала на офіційну недовіру до Академії і її співробітників. Свідомством цього стало просунення на керівні посади комуністів та усунення від керівництва науковців старої формації. Було створено спеціальну комісію

у складі Л. Кагановича, В. Чубаря, О. Шумського, Г. Гринька, В. Галицького, яка повинна була контролювати діяльність Академії та спрямовувати її роботу в необхідному напрямку.⁷

Основний склад Всеукраїнської Академії наук формувався з дійсних членів – академіків. У звіті про діяльність Всеукраїнської Академії наук за перше півріччя її наукової діяльності (1919 р.) була дана оцінка складу її дійсних членів, який характеризувався не як « будь-який науковий оазис, не будь-який науковий гурток, відірваний від духовного життя народу та від суспільства, а осередок, вогнище наукової роботи, в яку широко залучаються відповідні наукові сили, які працюють на користь народу ... на користь світової науки й всього людства».⁸

Формування складу дійсних членів Всеукраїнської Академії наук відбувалося через систему виборів, які проходили майже щорічно. Ситуація змінюється у 1929 році, який стає рубіжним в житті ВУАН. Згідно з постановою РНК УРСР (травень 1929 р.) впроваджується новий порядок проведення виборів, які перетворюються на спеціально організовані публічні компанії, до яких залучаються широкі кола громадськості та пролетарсько–селянських мас.⁹ Право висувати кандидатури на академічне звання отримали різні організації: наукові товариства, наукові заклади, вузи, трудові колективи, окремі особи. У виборчій кампанії активно використовувалася преса, на сторінках якої і відбувалося обговорення кандидатів: друкувалися їх біографії, надавалася оцінка їх науковій діяльності, характеризувалася їх політична та ідеологічна витриманість. Включення до списку деяких претендентів відбувалося без їх згоди. Щоб запобігти зайвим розслідуванням, деякі дослідники, які дійсно заслуговували на академічне звання, знімали свої кандидатури. Так, під час виборів 1929 року, список кандидатів скоротився на 43 кандидатури.¹⁰ Змінилася й сама процедура виборів, які відтепер відбувалися на розширеному засіданні Ради ВУАН при відкритому голосуванні. ЦК КП/б/У надавав спеціальні інструкції, які визначали, як слід ставитися до тих чи інших кандидатів: «розпочати обговорення висунутих кандидатів в рекомендації ВУАН, а також дати відводи тим, яких обирати не слід» (1929р.).¹¹ Списки кандидатів у дійсні члени Академії розсилалися кожною науково-дослідною установою в обкоми КП/б/У, де вони підвергалися жорсткій перевірці і подальшому обговоренню.¹²

Внаслідок виборів 1929 року вперше до складу дійсних членів ВУАН та АН СРСР увійшли науковці-комуністи. Академіками стали комуністи В.П. Затонський, М.О. Скрипник, Г.М. Крижанівський, О.Г. Шліхтер, В. Юринець. Їх входження до Академії повинно було сприяти посиленню політичного впливу влади на науку, що з боку значної частини науковців сприймалося без зайвого задоволення.¹³ Проникнення партійців в академічне середовище стало прямим кроком на шляху політизації Академії.

Отже, саме вибори 1929 року стали початком здійснення політики партії щодо політизації ВУАН і сприяли впровадженню в життя цієї наукової установи методів силового тиску. Цілком можна погодитися з думкою В.І. Онопрієнко, що «1929 рік став «роком великого перелому» не тільки для сільського господарства, але і для всіх сфер життя суспільства і держави, у тому числі науки. Починався новий етап репресивної політики щодо інтелігенції».¹⁴

Партійними і державними органами було висунуто завдання поповнення складу академіків з числа молодих науковців, які закінчили радянські вузи і зарекомендували себе в науці.¹⁵ Спочатку цей процес не мав інтенсивного характеру, тому що кількість тих, хто отримав освіту в радянських вищих навчальних закладах і займався наукою, була незначною. Тільки в наприкінці 20-х на початку 30-х років аспірантура науково–дослідних кафедр і інститутів Академії стала поповнюватися молодими науковцями, випускниками радянських вузів. Серед тих, хто отримав освіту в радянський час і були удостоєні звання дійсних членів ВУАН і членів-кореспондентів були С.Г. Курдюмов (академік з 1939 року, металофізик, закінчив Ленінградський політехнічний інститут в 1926 році), В.І. Лейпунський (академік ВУАН з 1934 року, закінчив Ленінградський політехнічний інститут в 1930 році, член ВКП/б/ з 1930 року), С.С. Уразовський (член-кореспондент ВУАН з 1939 року, закінчив Харківський університет в 1927 році, член ВКП/б/ з 1948 року); І.Й. Агол (академік з 1934 року, закінчив Московський університет в 1923 році, член партії з 1915 року); Л.Д. Фердман (член- кореспондент ВУАН з 1939 року, закінчив Харківський ІНО в 1925 році); Т.Д. Лисенко (академік ВУАН з 1934 року, закінчив Київський сільськогосподарський інститут в 1925 році) та ін. Значна частина тих, хто прийшов на наукову роботу в ВУАН після закінчення радянських вузів, звання академіків отримали в другій половині 40-х , в 50-ті, 60-ті роки.

Репресивна політика проти науковців отримала офіційний дозвіл з боку влади. Переслідування наукової інтелігенції в Україні починається ще в 20-ті роки. Дії влади виявилися в намаганні замінити представників інтелігенції, які знаходилися на керівних посадах в Академії, на своїх, відданих їй людей.

Першим політичним процесом, який зачепив українську наукову інтелігенцію, стала судова справа «Київського обласного центру дії» (1923-1924 рр.)

Цілеспрямований наступ на українську наукову інтелігенцію починається з 1929 року. Розгортається добре організована владою кампанія звинувачень, арештів, політичних процесів, спрямованих, загалом, проти наукової інтелігенції і особливо проти деяких її представників, які мали великий науковий авторитет і вплив в стінах ВУАН і тим самим заважали активній політизації Академії (академік К.П. Василенко, академік С. Єфремов та ін.) Намагаючись посилити свій вплив на науковців, влада застосовувала всілякі заходи щодо розвінчання наукових авторитетів, знищення престижу тих людей, яких шанували не тільки в академічному середовищі, але й в українському суспільстві. Великий удар по Всеукраїнській Академії наук було нанесено справою «Спілки визволення України», за якою в березні 1930 року до відповідальності було притягнуто 45 осіб.¹⁶ Основну частину осуджених склали співробітники АН УРСР. Ідеологом і організатором «СВУ» було проголошено академіка, віце-президента АН УРСР – С.О. Єфремова, якого звинувачували у намаганнях консолідувати сили «розвинутої петлюрівщини, заслонити ВУАН від пильного погляду трудящих, дійсно зробити її жовтоблакитним островом, островом з своєрідними правами екстериторіальності»¹⁷ Судовий процес над «СВУ» був представлений, як перший етап «боротьби за соціалістичну Академію», як виживання з наукового середовища ворожих радянській владі контрреволюційних елементів.

З боку КП/б/У партійним органам Харкова, Києва, Одеси, Дніпропетровська були дані вказівки про проведення зборів у наукових установах, які б осуджували «СВУ» і підтримували б резолюцію ВУАН з цього питання. Кожне таке осудження необхідно було широко представити в місцевій і центральній пресі. Для прийняття резолюції було розіслано зразок, основні положення якого включали в себе осудження діяльності академіка С.О. Єфремова та його групи, і повинні були зберігатися в обов'язковому порядку.¹⁸ Оцінка цих подій з боку української наукової інтелігенції була висловлена в листі до «ЦК КП/б/У і уряду УРСР», який було прийнято на III Всеукраїнському з'їзді наукових робітників.¹⁹ У той же час, знаходилися і такі науковці, які реально оцінювали дані події й підтримували академіка С.О. Єфремова та інших притягнутих у цій справі. Серед таких можна назвати співробітників Одеського інституту народної освіти.²⁰ Офіційна оцінка діяльності «СВУ» була дана з боку ЦК КП/б/У на XII з'їзді КП/б/У в доповіді П. Постишева. «Процес «СВУ», - зазначав він, - виявив, що українська націоналістична контрреволюція перейшла до перекиннення своїх сил і концентрації своєї роботи тут в Радянській Україні... Процес «СВУ» показав, що найбільш міцне ядро націоналістичної контрреволюції було у вищій школі, в Академії наук, видавничих, письменницьких організаціях».²¹

У 30-ті роки репресії набувають масового характеру і стають невід'ємною частиною існування тоталітарного режиму. За цих умов надто складним виявилось становище не тільки провідних науковців, а й основної частини наукових робітників. Якщо проти старої академічної інтелігенції була розгорнута відкрита кампанія наступу, то щодо наукових робітників влада використовувала більш вишукані методи свого впливу. Рядові науковці повинні були відкрито і чітко визначити, на чийому вони боці. Партійні, профспілкові й державні органи встановлювали пильний контроль за ними. Вони примушували їх до участі у різних публічних зборах, де вони повинні були заявляти про свою лояльність до влади, доводити свою політичну й ідеологічну відданість. У практику керівництва діяльністю ВУАН стали впроваджуватися систематичні ревізії, чистки її апарату і складу наукових робітників, обстеження її роботи з боку Наркомосвіти УРСР та ЦК КП/б/У. Унаслідок чистки апарату ВУАН комісією Наркомосвіти УРСР в серпні 1930 року було звільнено з посад 24 наукових робітники Академії.²² Проведена перевірка ставила за мету виявити «шкідництво, що стоїть на шляху наукової роботи Академії, і відсікти його від неї».²³ Якщо на початку 30-х років класовим ворогом, «ворогом народу» проголошувалися буржуазні науковці, то у другій половині 30-х років до їх числа були віднесені й ті, хто отримав освіту в радянських вузах і чие наукове становлення відбулося в радянський період. У 1931 році в журналі «Більшовик» була опублікована стаття Є. Кальмана, в якій автор кинув гасло до виявлення «шкідництва в науці». На XII з'їзді Компартії України в своїй доповіді Наркомосвіти В.П. Затонський звертав увагу на «велику забрудненість, зокрема наукових кадрів»²⁴ Боротьба за «чистоту наукових рядів» призвела до того, що, як зазначалося на листопадовому Пленумі ЦК КП/б/У (1934р.), з наукових установ Наркомосвіти і Академії було вигнано 248 різних «контрреволюціонерів і шкідників», а в грудні 1934 року було повністю закрито Інститут історії української культури під керівництвом академіка Д.І. Багалія.²⁵ Були заарештовані й загинули математики М.Ф. Кравчук, М.Х. Орлов, географ С.Л. Рудницький,

філософ, генетик І.Й. Агол. Репресій зазнали: фізик Л.Д. Ландау, О.І. Лейпунський, О.Г. Гольдман, епідеміолог О.В. Корчак–Чепурківський, гідролог Є.В. Опоков, фахівець транспортної механіки П.М. Супруненко та ін.²⁶ Трагічно склалася доля академіка М.Г. Світальського, провідного дослідника в царині геології.

У своїй праці Н. Полонська–Василенко наводить цифру - 250 осіб, репресованих по Академії наук УРСР. Але водночас, вона зазначає, що «дійсне число репресованих значно перевищує тисячу чоловік».²⁷

Репресії в Академії наук УРСР торкнулися не тільки частини науковців старої формації, але й тих, кого партія просунула в академічне середовище для посилення свого впливу – академіків-комуністів. Так жертвами репресій стали науковці-комуністи: В. Юринець, М.І. Яворський, І.І. Агол, О.Г. Гольдман, М.О. Скрипник та ін.

Машина репресивних дій пройшла не тільки по окремих науковців, а й по їх науковій справі: знищувалися наукові школи, закривалися науково–дослідні інститути. Так в 1937 році припинив свою роботу Інститут транспортної механіки АН УРСР, тому що більшість його співробітників було заарештовано або просто звільнено з роботи.

У 1937 році в висновках Планової Комісії ВУАН, яка здійснювала перевірку наукової роботи Академії, було зазначено, що « в боротьбі за створення дійсно радянських кадрів АН УРСР пройшла складний і тяжкий шлях, проводячи боротьбу з реакційними псевдовченими ..., очищаючи свої ряди від буржуазних націоналістичних і троцькистсько-бухаринських шкідників, які руйнували роботу ВУАН»²⁸. Унаслідок такої політики зменшилася кількість провідних спеціалістів в різних наукових галузях. Так, якщо у 1928 році число дійсних членів Академії наук УРСР складало 84 чол., то у 1932 році їх було 74, у 1939 році – 68 чол.²⁹

Важливим напрямком своєї діяльності в науковому середовищі комуністична партія вважала боротьбу за пролетаризацію і розширення партійного прошарку серед науковців. У 1926 році ЦК КП/б/У прийняв постанову «Підсумки зростання парторганізацій України», де було вказано на необхідність «ширше залучати до партії ... кращі революційні сили української інтелігенції і наукових робітників»³⁰. Політизація наукового середовища через розширення партійного прошарку відбувалася поступово. У 1926 році кількість комуністів-наукових робітників, членів Секції наукових робітників по країні складала 4,6% від загальної кількості зайнятих в науці, а у 1927 році відсоток партійців склав 5,9%. В Україні партійці складали 8% від всіх наукових співробітників республіки.³¹ До 1928 року у складі Академії наук було 11,6% членів партії, які припадали на рядових співробітників. Вперше члени партії серед дійсних членів Академії з'явилися внаслідок виборів 1929 року. Це були В.П. Затонський, О.Г. Шліхтер, М.О. Скрипник, Г.М. Крижанівський, В. Юринець.

З метою виявлення та вивчення становища та умов роботи комуністів у наукових установах в квітні 1928 року були проведені вибіркові обстеження наукових кафедр і інститутів. Перевірка показала надто нерівномірне розподілення комуністів серед науковців. У 1928/1929 рр. по індустріально-технічними спеціальностями вони складали 20% від загальної кількості, за сільськогосподарськими – 20,6%, за біологічними – 9,4%, за хімічними – 14,5%, за фізико-математичними – 4%.³²

Розширення партійного прошарку серед науковців висувало завдання їх організаційного оформлення. Перші партійні осередки в науково–дослідних установах з'явилися наприкінці 20-х років – початку 30-х, тоді як партійні організації в вузах діяли з 1921 року.³³ Через це вся партійна робота серед наукової інтелігенції до утворення самостійних партійних осередків у науково-дослідних інститутах та на кафедрах проводилася через партійні організації вузів. Так, наприклад, комуністи Дніпропетровського науково–дослідного Інституту геології (філія) входили до складу партійного осередку Дніпропетровського гірничого інституту.³⁴ На початку квітня 1930 року було утворено партосередок КП/б/У при Всеукраїнській Академії наук у складі 11 осіб.³⁵

До 1930 року кількість партійців серед наукових робітників країни складала 2 007 чоловік, або 7,9% від загальної кількості всіх тих, хто працює у науці. В Україні питома вага комуністів серед наукових робітників складала 7,6% або 368 чоловік. За зосередженням партійців серед науковців Українська республіка перебувала на другому місці після РРСФР (Москва – 52,5%).³⁶

Формування партійного прошарку серед інтелігенції старої формації почалося в 30-ті роки. Так, у привітанні наукових робітників ІХ з'їзду КП/б/У академік О.В. Палладін говорив: «Серед наукових робітників, які давно працюють з робітничим класом, є немало таких, які вважають за необхідне об'єднатися з партією робітничого класу, вважають необхідним вступити в ряди ВКП/б/».³⁷

Першими членами партії серед науковців старшого покоління стали В.П. Яворський (1930 р.), В.В. Рудницький (1930 р.), Л.В. Писаржевський (1930 р.), О.В. Палладін (1932 р.). Особливу роль у залученні дослідників старшого покоління до партійних рядів мало створення груп прихильних при партійних організаціях вузів та науково-дослідних установах. ЦК КП/б/У звернула особливу увагу на ці групи, і на січневому пленумі ЦК КП/б/У (1934 р.) було зазначено, що створення таких груп є «одним з найважливіших вузлів роботи партії».³⁸

На початок 1940 року партійні організації оформилися в багатьох науково-дослідних інститутах Академії наук УРСР. Однак слід зазначити, що зростання кількості партійців серед науковців в основному відбувалося за рахунок молоді, яка приходила на наукову роботу: випускників вузів та аспірантури. Складніше вирішувалося питання із залученням до партії представників старої наукової інтелігенції, яка намагалася зберегти свою ідеологічну самостійність.

Отже, в умовах тоталітарного режиму політика партійних і державних органів проводилася у напрямку поступової ліквідації самостійності Академії наук України, перетворення її на політизовану наукову установу. Для реалізації своїх завдань влада використовувала різні заходи, які мали насильницький характер: політичні репресії, ідеологічні перевірки й чистки, висувала своїх людей на керівні посади, тримала під контролем вибори академіків, яких залучала до партійних рядів, посилювала свій вплив на науковців через вчених – партійців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антошин В.Н. Коммунистическая партия Советского Союза в борьбе за создание народной интеллигенции.- М.,1957; Лутченко А.И. Советская интеллигенция /формирование кадров советской интеллигенции /1917-1961 гг./ - М.,1962; Бармин А.П. Из опыта работы КПСС по созданию кадров советской интеллигенции.- М.,1965; Федюкин С.А. Великий Октябрь и интеллигенция. Из истории вовлечения старой интеллигенции в строительство социализма. – М., 1972; Ульяновская В.А. Формирование научной интеллигенции в СССР. 1917-1937 гг. - М., 1966; Ткачова Л. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму.- К., 1985; 2. Історія Академії наук УРСР. – В 2-х кн.- К., 1967; Терлецький В.М. Академія наук Української РСР. 1919-1969. Короткий історичний нарис.- К., 1969; Академія наук Української РСР (под ред. акад. Б.Е. Патона)- К.,1979; Академія наук Української РСР. Персональний склад.1917-1979.- К., 1978; 3. Даниленко В., Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція(20-30-ті роки)- К., 1991; Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки.- К., 1991; Шаповал Ю. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні.- К., 1990 ; Ченців В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки.- Тернопіль, 2000; Рубльов О., Чеченко Ю. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції.- К., 1994 ; Онопрієнко В. Репресована наука України.- К., 1990 та ін; 4. Історія Академії наук України. 1918-1993. - К., 1994; Історія академії наук України.1918-1923. Документи і матеріали.- К., 1993; Історія національної Академії наук в суспільно-політичному контексті. 1918-1998.- К., 2000 та ін. ; 5. Матвеева Л.В. Національна Академія наук України: етапи розвитку та доля вчених.// Автореф. дис. докт. істор.наук.- К., 1996; Литвин Н.М. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920-1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми). // Автореф. дис. канд. істор.наук.- К., 2006; 6. ЦДАВО України.- Ф. 166.- Оп. 9.- Спр. 1420.- Арк. 35; 7. Історія національної Академії наук України у суспільно-політичному контексті. 1918-1998pp. – К., 2000.-С.164; 8. Коротке повідомлення про діяльність Української Академії наук у Києві за 1919-1924 pp. - К., 1925.- С.7; 9. Вісті ВУЦВК.- 1929.- 17 квітня; 10. Історія національної Академії наук України у суспільно-політичному контексті 1918-1998 pp. - К.,2000.- С. 190; 11. ЦДАГО України. – Ф.1.- Оп.20.- Спр.2923.- Арк.3; 12. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО).- Ф.11.- Оп.1.-Спр.1395.- Арк.161-163; 13. Грачев В.С. Укрошение строптивой или как АН СССР учили послушанию. // Вестник АН СССР.-1989.-№4.-С.121; 14. Онопрієнко В.І. Репресована наука України.- К.,1990.- С.14; 15. Архів Президії національної Академії наук України.-Ф.Р-251.- Оп.1.- Спр.31.- Арк.91; 16. Спілка визволення України. Стенографічний звіт судового процесу.- Т.1.- Харків,1931.- С.5; 17. Українська контрреволюція сама про свою роботу. Під машкарою «науки» ефимівці на культурному фронті. // За стенограмою суду «СВУ». - Харків, 1930. - С.5; 18. ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.20.- Спр. 2924. - Арк.5; 19. Вісті ВУЦВК.-1929.- 21 лютого; 20. ДАОО.- Ф.7.- Оп.1.- Спр. 2457.- Арк. 11-12; 21. Вісті ВУЦВК.- 1934.- 24 січня; 22. ДАОО.- Ф.7.- Оп.1.- Спр. 391.- Арк. 82, 98; 23. Вісті ВУАН.- 1930.-№6.-С.9; 24. Вісті ВУЦВК.-1934.- 27 січня; 25. Там само; 26. Н. Полонська-Василенко Українська Академія наук. (Нарис історії)- Ч.2. - К., 1993.- С.71; 27. Там само.- С.71; 28. Культурне будівництво в Українській РСР. /1928-червень 1941 pp./- К., 1986.- С. 255-258; 29. Вісті ВУАН.-1931.-№1-3.-С.18-21; 1937-№ 6-7.-С.67; 30. Комуніст.-1926,10 липня; 31. Научный работник. - 1928.- №5-6.-С.52; 32. ЦДАВО України.- Ф.166.- Оп.6.- Спр.7713.- Арк.330; 33. Комуніст.-1923.-№22.- С.13-14; 34. ЦДАВО України.- Ф. 166.- Оп. 6.- Спр. 7713.- Арк. 334; 35. Вісті ВУАН.- 1930.-№2.-С.16; 36. Кравецкий Г.,Раевский Б. Научные кадры ВКП/б/.- М.,1930.-С.10; 37. Вісті ВУЦВК.- 1930.- 10 червня; 38. Партробітник України.- 1930.- №2.- С.25-26.